

І.В. Отрощенко

МОНГОЛЬСЬКИЙ ФАКТОР У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ТУВИНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1920-ті роки)

НЕОДНОЗНАЧНА та делікатна проблема панмонгольської ідеї продовжує привертати увагу як дослідників-монголознавців, так і політологів. Тривають дискусії навколо багатьох аспектів: історії, періодизації, історичної оцінки, перспектив розвитку. До числа досліджуваних питань входять і монголо-тувинські контакти – насамперед політична лінія Монголії щодо Туви¹ в першій половині ХХ ст. [Шойгу 2001; Шурхуу 2001; Лузянин 2003; Москаленко 2004]. Значно менше уваги приділяється ставленню тувинського суспільства до ідеї об'єднання. Монголи вважали Туву невід'ємною частиною монгольського світу. Перебування її під протекторатом Російської імперії (з 1914 року), потім проголошення незалежної Народної Республіки Танну-Туви (1921 рік) монгольська еліта сприйняла як кричущу несправедливість. Нагадаємо, що тувинці мають тюркське походження. Тому спільна історична доля, релігія, кочовий устрій та побут, адміністративне підпорядкування тувинських хошунів² деяким монгольським ханам та ієрархам, домінування на теренах Туви монгольського впливу були для еліти Монголії вагомими аргументами, ніж етнічна близькість. Проте, судячи з документів, офіційна Урга (з часом – Улан-Батор) вважала, що тувинці є за релігією та походженням тотожними з монголами. Які підстави були у монгольської сторони для такої позиції? Відповідь на це питання і є метою даного дослідження.

Тувинці становлять окрему тюркомовну народність, етнічно й за мовною ознакою наближену до алтайців, хакасів, киргизів та казахів. Проте в ході історичного розвитку монгольські племена чинили вельми помітний вплив на культуру, побут та антропологічний тип тувинців. Особливо це стосується одягу, житла, їжі, народного образотворчого мистецтва, усної народної творчості [Вайнштейн 1957, 190]. У лексиці тувинської мови, яку становлять здебільшого тюрк-

ські слова, є велика кількість монгольських слів. Так, зокрема, всю буддійську термінологію, аристократично-чиновницькі звання та титули, назви органів влади, одиниць старого адміністративного поділу було запозичено з монгольських мов. Монгольськими за походженням є назви племен і народів, із якими контактували тувинці, назви частин юрти, худоби, подекуди – назви років 12-річного тваринного циклу тощо [Татаринцев 1976, 41]. Сучасна топоніміка Туви також має низку монгольських назв урвищ, річок (Сесерліг, Баян-Гол, Белін-Нур та ін.). До монгольських за походженням вчені віднесли такі родоплемінні групи тувинців, як Монгуш, Олет, Салчак та деякі інші [Вайнштейн 1957, 190]. Вплив монгольської культури та мови було зумовлено не лише участю монгольських груп в етногенезі тувинців, а й господарчими, релігійними, культурними зв'язками з Монголією, а також тривалим політичним пануванням монголів у Туві.

Впродовж тривалого часу провідному буддійському ієрарху, з часом – владці Північної Монголії, богдо-гегену VIII (1875–1924) підпорядковувались усі тувинські монастирі (хуре). В Туві богдо-гегена шанували так само високо, як і в Монголії. Освіту тувинські ламы здобували в монастирях монгольських міст Улясутая, Урги (а також у тибетському Амдо). Представники тувинської верхівки також віддавали своїх дітей на навчання до Монголії (зокрема до Улясутая), для підготовки їх до державних справ, вивчення монгольської мови та писемності. Випускники монастирів приносили до Туви тибетську медицину, перекладну та оригінальну монгольську літературу. На думку окремих дослідників, освічені представники, а через них – значна частина тувинського народу мали доступ до всієї писемної літератури, написаної старописемною монгольською мовою [Самдан 2001, 166].

Найпопулярнішими серед тувинців були книги-настанови, зокрема “Оюун тулхуур” (“Ключ розуму”). Сентенції з “Оюун тулхуур”, що потрапили до усної творчості тувинців, були зразком для поведінки людей у суспільстві, критеріями добра та зла [Аранчын 1982, 44]. Велику популярність мало героїко-епічне сказання “Гесер”. Ще у ХІХ ст. зародилася монгололомовна література тувинців – літописні твори.

У Туві вся офіційна документація велася монгольською мовою (ще з 1756 року – дати входження тувинських племен до складу Цінської імперії). Тувинські аристократи та чиновники володіли монгольською, читали монгольські газети. Читали монгольською і ламы. Отже, старомонгольська писемність спричинила неабиякий вплив на розвиток тувинської культури.

Монголи та тувинці доволі часто відвідували одне одного, вели торговельний обмін; деякі тувинці кочували монгольськими теренами. Спілкування між ними здійснювалося здебільшого за допомогою монгольських мов, якими володіла частина тувинського населення. Отже, вміння розмовляти монгольською не було привілеєм лише тувинської верхівки, це було властиве і простому людові: багато хто з тувинців розмовляв монгольською [Маслов 1933, 10; Татаринцев 1976, 8]. Двомовність тувинців була поширеною здебільшого в прикордонних з Монголією районах, де вона почасти спостерігалася й у другій половині ХХ ст. Так дослідники звертали увагу на використання монгольської мови у домашньому спілкуванні серед населення південно-східних районів Туви [Татаринцев 1976, 8–9].

Згідно з переписом 1924 року, в Туві проживало 51 230 тувинців, а росіян – 11 419 [РГАСПИ, 495/153/1, 4]. Монголізована частина тувинців мешкала на півдні країни, вирізняючись, зокрема, більшою кількістю лам. До останнього часу найзначніший культурний вплив на танну-тувинців чинили монголи, – стверджував радянський професор М. Леонов, відвідавши край у середині 1920-х років [Леонов 1927, 36]. Те, що Халха чинила значно більший вплив на історичний розвиток Туви, ніж Китай, підкреслювали й інші дослідники [Кабо 1934, 61].

У 1920-ті роки монгольський народний уряд, як і його попередники, вважав

Урянхай частиною своїх територій і вів перемовини з Москвою про включення цих земель до складу незалежної монгольської держави. В Туві тоді спостерігалися сильні монголофільські настрої, особливо серед тувинської правлячої та адміністративної еліти. Проте ані Хемчицьке повстання (1924), ані петиції тувинських хошунів (1924–1925), ані звернення тувинських урядовців не вплинули на позицію СРСР (1925–1926) щодо наміру залишити Туву самостійним державним утворенням.

Показовим є випадок з монгольськими інструкторами. У 1924 році, визнаючи неможливість за відсутності професіоналів відразу поставити партійну роботу на належний рівень, ЦК ТНРП³ звернувся до Комінтерну та ЦК МНРП⁴ із проханням прислати інструкторів. Від ЦК МНРП до Туви прибули Найдєн-Сюрун та Дорчжи Полам, які певний час допомагали ЦК в його роботі [РГАСПИ, 495/153/3, 9]. Проте невдовзі вони були звинувачені радянськими представниками в Туві. Останні підозрювали, що інструктори чинили вплив на голову ЦК ТНРП Шагдира. Даремно монгольські інструктори виправдовувалися, що вони, мовляв, ніколи не впливали на дії тувинської влади, не спрямовували їх проти російської колонії⁵, а також ніколи не схиляли керівників уряду приєднатися до Монголії. Інструктори зазначили, що серед тувинського населення постійно ведуться розмови про неспроможність місцевої влади керувати окремою державою і про нестачу засобів і людей в усіх галузях управління. Все населення Урянхаю (крім кількох інтриганів) прагне об'єднатися з Монголією [РГАСПИ, 144/1/175, 3–7]. Попри всі аргументи, вони були змушені повернутися додому.

Восени 1925 року радянський радник у тувинському уряді П.С. Медведєв писав: “Монголофільство ще дуже сильне. Реакційне чиновництво (Німаджап (міністр закордонних справ. – Прим. авт.), Ширап та інші), яке ще грає політичну роль, всю свою політичну, ідеологічну симпатію віддає Монголії. До всього російського ставляться з погано прихованою ворожістю. Болісно шукають шляхів, яким би чином вирішити проблему повної емансипації Танну-Туви від СРСР, хоча їх ніхто тепер не пригнічує і не утискує. Так, Ширап (Мінфін) в бесіді зі

мною неодноразово трактував питання про право націй на самовизначення, що впливає, як казав він, із самої сутності Жовтневої Революції. Якимось він сказав: “Адже Польща скористалася цим правом й остаточно відокремилася від Росії. Хіба не можливим є те ж саме для нас?” [РГАСПИ, 495/153/3, 86б]. Наведений уривок, здається, не потребує жодних коментарів. Радянські представники як могли боролися з таким “ганебним” явищем як “монголофільство”. До нового складу ЦК не потрапили ані голова минулого ЦК Шагдир, ані секретар Наримдаху (останній, на думку П.С. Медведєва, “страждав монголофільством у найгострішій формі”): “Як виразні монголофіли, вони були нами провалені” [РГАСПИ, 495/153/3, 87]. Велися також пошуки відповідних кадрів. П.С. Медведєв вказував, що під лівими угрупованнями слід розуміти справді революційно налаштовану частину біднішого населення з орієнтацією на СРСР, яка рішуче виступає проти монголів, і додавав, що, на жаль, серед цієї частини них немає жодної освіченої людини. На цю групу, на його думку, можна було дивитися як на таку, котру можливо використати в інтересах справи [РГАСПИ, 495/153/3, 110].

Ступінь монгольського впливу на суспільно-політичне життя Туви демонструє конституція 1926 року. У листопаді 1926 року на засіданні Політбюро ЦК ТНРП розглядалася нова конституція, розроблена законодавчою комісією Малого Хурулдану у складі Німаджапа та Ширапа. В основу нової конституції було покладено текст монгольської конституції, прийнятої І Великим Хурулданом МНР (1924). Політбюро визнало текст недостатньо опрацьованим, тому для підготовки остаточної редакції створило спеціальну комісію у складі Соднома (генсек ЦК), Дондука (голова уряду) та Кімчєгола (завідувач агітпропом ЦК) [РГАСПИ, 495/153/5, 114]. Попри всі доопрацювання, є очевидним, що система тувинської конституції цілком збігалася з Основним законом Монголії (ті ж шість розділів з тими ж підрозділами). Розділ конституції про Верховні органи влади в республіці свідчив про те, що і за будовою, і за своїми функціями верховні органи Туви мали бути “копіями” монгольських. Схожість положення з конституцією Монголії вказує на те, що багато інститутів,

властивих радянським конституціям, було рецєпійовано Тувою не безпосередньо, а через монгольську конституцію [Шостакович 1929, 27]. Основний закон Танну-Туви було ухвалено ІV Великим Хурулданом 26 листопада 1926 року.

Ще у листопаді 1925 року ІІ Великий хурал МНР ухвалив рішення про визнання незалежності Туви та встановлення дружніх відносин між двома країнами. 16 серпня 1926 року в Улан-Баторі було підписано угоду між МНР і Тувою про дружбу, взаємне визнання незалежності обох країн та обмін дипломатичними представництвами. Отже, під впливом радянської сторони уряд МНР визнавав уряд Танну-Тувинської Народної Республіки. ІV Великий хурал ТНР, який розпочався в Кизилі 28 листопада 1926 року, ратифікував серпневу угоду. У цьому ж році відбувся офіційний обмін дипломатичними представниками між обома республіками. За несприятливих міжнародних умов, під постійним тиском СРСР монгольські політики формально були змушені відмовитися від курсу на об'єднання, проте не облишили таких сподівань.

Так, восени 1929 року делегація ЦК ТНРП, яка перебувала в Урзі, вела з ЦК МНРП переговори щодо обміну досвідом у партійній та державній роботі. Перед відправкою цієї делегації відбулися переговори між секретарем ЦК МНРП П. Генденом та Повпредом ТНР Чодоном (під час перебування П. Гендена в Москві). П. Генден висловив намір про направлення до Туви монгольських вчителів, військових інструкторів і навіть порушив питання про необхідність уніфікування грошової системи Туви та МНР з метою взаємного економічного зв'язку (в Туві тоді функціонував радянський карбованець). Щоб не схилити Туву до монголізації, радянські дипломати рекомендували створити такі умови, аби зближення між МНР і ТНР не виходило за рамки обміну досвідом партійної роботи між ЦК обох партій [Москаленко 2004, 115].

Попри політичні події, можна стверджувати, що у 1920-ті роки в офіційній сфері, освіті та видавничій справі Туви було активно задіяно монгольський фактор. Після проголошення Танну-Тувинської Народної Республіки протягом наступних дев'яти років (1921–1930) все діловодство в державних та суспільних установах здійс-

нювалося монгольською мовою. Цю мову вивчали у школах, нею виходили перші тувинські періодичні видання. Тувинці запозичили у монголів багато слів зі спеціальної лексики, що характеризувала зміни в політичному та культурному житті. За словами радянського дослідника Б.І. Татаринцева, цей період був кульмінаційний у історії функціонування монгольської мови в Туві [Татаринцев 1976, 10]. У період з 1924-го до 1929 року писемність тувинського населення монгольською мовою становила близько 1,5–2 %.

У 1923 році в Кизилі було започатковано курси партійного навчання, на яких слухачі оволодівали монгольською абеткою, читали класичні монгольські твори. IV з'їзд ТНРП (14–19.10.1925) постановив: до створення своєї писемності навчання слід проводити і монгольською, і російською мовами, офіційну ж роботу в установах провадити монгольською [РГАСПИ, 495/153/3, 22об]. Новообраний ЦК мав вжити заходів щодо придбання революційної літератури в СРСР та Монголії (як російською, так і монгольською мовами) і поширення її серед населення. З часом до тувинської столиці почала надходити суспільно-політична, художня та інша література, видана в Москві, Улан-Баторі, Улан-Уде. На прохання ЦК ТНРП Бурятський обком ВКП(б) та ЦК МНРП надсилали до Туви свої періодичні видання, перекладні та оригінальні роботи. Серед них – резолюції та рішення з'їздів та пленумів МНРП, матеріали з'їздів РКП(б), постанови Великих хуралів та Конституції МНР, збірки законів про державне будівництво, бюлетені уряду Монголії, Програма Комінтерну, Статут ВКП(б) тощо. Отже, навіть свої знання з нової політичної теорії тувинці здобували переважно з монгольських джерел.

Восени 1925 року в столиці було започатковано курси з вивчення російської мови (38 слухачів) та курси з вивчення монгольської мови (150 слухачів). Наведемо цікавий факт, що характеризує тодішню ситуацію в тувинській освіті. Під час того ж таки IV з'їзду ТНРП зазначалося, що, на прохання ЦК, з Урги відрядили 2 викладачів, але вони приїхали, коли учні вже роз'їхалися. Отже, викладачі вирішили повернутися додому, пообіцявши наступного навчального року знову при-

їхати до Туви [РГАСПИ, 495/153/3, 8об]. З 1926 року розпочала постійну роботу Тувинська центральна партійна школа, де викладалася й монгольська мова (програмою було передбачено 120 занять, які разом становили 180 годин). У курсі історії вивчалася і “Ставлення Автономної Монголії до тувинського народу після Китайської революції (1911)” [РГАСПИ, 495/153/8, 87–90]. Протягом 1928–1929 навчального року в Туві діяли три школи, де вивчали монгольську мову 160 чоловік. За словами В. Мачаваріані (представника КІМу на IV з'їзді тувинського ревсомолу⁶), восени 1928 року в Кизилі діяла світська школа, у якій дітей навчали монгольської мови тувинські перекладачі. Через 6–7 місяців діти починали розмовляти монгольською, співати пісні [Мачаваріані, Третьяков 1930, 82]. З 1924-го до 1929 року ЦК ТНРП направляв певний контингент на навчання до партшколи при ЦК МНРП. Одним із її слухачів був Содном (генсек ЦК ТНРП).

Монголомовною була перша тувинська періодика. У 1924 році Надзвичайний повпред СРСР, Я.Х. Давтян, у своїй політичній доповіді про роботу в Танну-Туві наполягав на необхідності допомоги тувинцям у налагодженні монгольської друкарні [РГАСПИ, 495/153/1, 8]. За архівними даними, до осені 1926 року партія та ревсомол Туви користувалися ургинськими періодичними виданнями [РГАСПИ, 495/153/5, 118]. Потім почали виходити тувинські монголомовні журнали (“Революційний арат” та “Завдання молоді”). За словами дослідників, перша тувинська газета виходила з різною періодичністю ще з 1925 року. 1 серпня 1925 року з'явився перший номер газети “Звільнена Тува”. Спочатку газета видавалася монгольською мовою, а з 19 січня 1931 року – вже тувинською і називалася “Правда”. Монгольською видавалися окремі постанови ЦК, пленумів та з'їздів партії, Програма та Статут ТНРП, деякі закони, Конституція ТНР та інші документи. Лише зі створенням у 1930 році тувинської писемності почали розвиватися тувинськомовні засоби масової інформації та видавничої справи. У другій половині 1920-х років точилася полеміка щодо основи, на якій треба цю писемність формувати. Праві сили наполягали на використанні тибетської або монгольської

абетки, посилаючись на спільність побуту та релігії [Аранчын 1982, 166].

З введенням у 1930 році тувинської писемності старописемна монгольська мова втратила своє значення в Туві. На початку 1930-х років очевидці засвідчували, що ставлення до Монголії з боку тувинців було “дещо поштивим”, хоча введення тувинської писемності значно похитнуло гегемонію монгольської культури в Туві. Проте деякі традиції ще залишалися в силі. “СРСР далекий і багато в чому тувинській масі незрозумілий, а тут – ті ж самі юрти, те ж кочівництво, те ж скотарство. Де найкращі пасовиська? В Монголії. Звідки привозять племінних першосортних баранів? Монголія – близько, Монголія – зрозуміло” [Маслов 1933, 18].

Отже, при уважнішому погляді на тувинське суспільство стає зрозуміло, що підстави для об’єднання і у монголів, і у тувинців існували. Це мало бути єднання на спільних господарчих, релігійних, культурних, ціннісних, світоглядних, навіть певних мовних засадах. У 1920-ті роки тувинське суспільство мало доволі щільні зв’язки зі своїм південним сусідом. Тувинська правляча та адміністративна еліта відкрито вимагала включення Туви до складу МНР (насамперед у 1924–1925 роках). Об’єднання не відбулося не через відсутність єдності, а внаслідок зовнішніх обставин. Залучення нових архівних джерел дозволить повніше висвітлити неоднозначні події тих часів, що становлять інтерес і для сучасних дослідників.

¹ Урянхайський край, Урянхай, Тува (з 1921 р. – Народна Республіка Танну-Тува, з 1926 до 1944 року – Тувинська Народна Республіка, з 1944 – Тувинська АО СРСР, з 1961 – Тувинська АРСР, з 1991. – Республіка Тува, з 1993 – Республіка Тива).

² Хошун – найбільша адміністративна одиниця тогочасної Туви.

³ Тувинська народно-революційна партія, створена у лютому 1922 року (з 1922 по 1926 рік – Танну-Тувинська народна партія; в науковій літературі зазвичай використовується єдина аббревіатура – ТНРП).

⁴ Монгольська народна партія (МНП), створена у березні 1921 року; з березня 1925 року – Монгольська народно-революційна партія (МНРП).

⁵ Російська самоуправна трудова колонія (1917–1932).

⁶ Революційний союз молоді (РСМ).

ЛІТЕРАТУРА

- Аранчын Ю.Л. Исторический путь тувинского народа к социализму. Новосибирск, 1982.
- Вайнштейн С.И. Очерк этногенеза тувинцев // Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. Вып. V. Кызыл, 1957.
- Кабо Р. Очерки истории и экономики Тувы. Ч. 1. Москва–Ленинград, 1934.
- Леонов Н. Танну-Тува. Страна голубой реки. Москва, 1927.
- Лузянин С.Г. Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг. Москва, 2003.
- Маслов П. Конец Урянхия. Москва, 1933.
- Мачавариани В., Третьяков С. В Танну-Туве. Москва–Ленинград, 1930.
- Москаленко Н.П. Этнополитическая история Тувы в XX веке. Москва, 2004.
- РГАСПИ. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 144, оп. 1, ед. хр. 175; ф. 495, оп. 153, ед. хр. 1, 3, 5, 8.
- Самдан А.А. Тувинские летописи как исторический источник // Гуманитарные исследования в Туве. Москва, 2001.
- Татаринцев Б.И. Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику. Кызыл, 1976.
- Шойгу К.С. Перо черного грифа. Невыдуманные рассказы старожилы Тувы о своей малой Родине. Кызыл, 2001.
- Шостакович С. Политический строй и международно-правовое положение Танну-Тувы в прошлом и настоящем. Иркутск, 1929.
- Шурхуу Д. Урянхайский вопрос в монголо-российских отношениях в первой четверти XX века // Россия и Монголия: новый взгляд на историю взаимоотношений. Москва, 2001.